

EDİGE: A KARAKALPAK ORAL EPIC AS PERFORMED BY JUMABAY BAZAROV. Edited and translated by Karl Reichl. Academia Scientiarum Fennica. Helsinki, 2007, 498 pages + CD.

Dursun YILDIRIM*

Türk destanları hakkında son yıllarda önemli çalışmalar yayınlanmıştır. Bu Alan, Rus bilim adamları V. Radloff ve Potanov ile, Kazak Türklerinin genç aydını Ç. Çokan Velihanoğlu'nun XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yayınladıkları çalışmalar ile bilim dünyasının dikkatlerini üzerine çekmeye başlamıştır. O tarihlerden itibaren Türk destanları hakkında pek çok inceleme yazısı, pek çok kitap hacminde metin ve ilmi tedkikler yayınlanmıştır. Sovyetler Birliği içinde ve J.Stalin çağında Türk destanları ve destancıları ağır baskılar altında kalmış ve destan metinleri tahrif ve tahrip edilerek ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Benim de Ortaasya Türk bilim adamları ile yaptığım görüşmelerde muhataplarımdan J.Stalin döneminde destanların uğradığı katliamlarla ilgili pek çok şey dinlemiştim. Teşkil edilen bilim heyetleri J.Stalin'in taleplerini karşılamaya çaba gösterirken yerel bilim adamları da bu tahrifatların esas bozmamasına gayret etmiştir. Ancak, o dönemde tahrifata veya ayıklanmaya maruz kalmamış bir Ortaasya, Sibiry kuşağı Türk destanı yayınlanmamıştır. Batı dünyasında bu konu üzerinde ilk kez ciddi biçimde sadece A. Beningsen durmuştur.

A. Beningsen bu meseleleri enine boyuna inceleyip bir yazısında değerlendirmiş ve Canadian Slavic Review'ün şu anda pek iyi hatırlayamadığım bir sayısında yayınlamıştır. Destan metinlerinin J.Stalin döneminde yaşadığı trajedi bütün boyutları ile bu incelemede yansıtılır. Türkiye dışında yapılan önemli çalışmaların ikinci dalgasında Chadwick'ler, A.Bombaci, V.Zhirmunsky gibi önemli bilim

---

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

adamları yer alır. Bu konuda sonuncu önemli dalgada iki isim öne çıkmıştır. Bunlardan ilki A.H.Hatto; diğeri ise, Karl Reichl'dir.

Karl Reichl, filoloji ve dilbilimi donanımına sahip olması yanı sıra, müzik bilgisine hakimiyeti itibariyle de, destan metnlerinin ve yaratıcılarının çalışılmasında ve incelenmesinde önemli bir özelliğe sahiptir, düşüncesindeyim. Metinlerin yaratılmasında ve icra edilmesinde, hatta zihinde muhafaza edilmesinde, yahut destan metninin icra sırasında yeniden inşa edilmesinde çok önemli bir işlevi olduğunu düşünüyorum. Bir bakıma destan metninin sahip olduğu ezgisel yapıyı, bence, aynı zamanda sözlerin dize kalıpları üzerine döşenmesini sağlayan, yani onların her birini olmaları gereken yerlere veya dizilişe yerleştiren bir tür geri çağırma işlevi yüklenen bir kodlama sistemidir. Bunun doğruluğunu veya yanlışlığını kanıtlayabilecek bir müzik bilgim yok; ama, bu türden metinler ile yapmış olduğum uzun yıllara dayalı arkadaşlık, bende böylesine güçlü bir sezgi oluşturmuştur. Belki destan metinleri ve müzik arasında bende oluşan ve zihnimde kendini gösteren bu güçlü sezgi sadece bir zandan ve vehimden ibaret bir sezgi de olabilir. Ama, yine de bu sezgimin pek de yanlış olmadığı kanısındayım.

K. Reichl'in çalışmalarını şimdi şu günlerde okurken bu sezgimin gerçeğe daha yakın olduğunu görüyorum. O, mükemmel donanımlı bir destan araştırmacısı ve bu tür metinlerde müziğin işlevi konusuna da önem veren bir uzman. Edige çalışmasını okurken, bu eserin sezgilerimin önemli ölçüde gerçeğe dönüşmüş biçimlerini, söz, ezgi ve metin üçlüsü arasında var olan ilişkiler üzerinde bana yeniden öğrenme ve düşünme fırsatı vermiştir.

K. Reichl, sahip olduğu bütün bu özelliklerden dolayı bana göre, Türk destanlarında söz ve ezgi ilişkisini, dize kalıplarına sözün dökülüş öyküsünü ve yapısını önümüzdeki yeni çalışmaları ile birleştirip bir bütün halinde, destanların anatomisi ve ruhu biçiminde ortaya koyacaktır umundayım. Ben onu, gördüğüm ve tanıdığım yönleriyle ve birikimiyle Türk destanlarının olduğu kadar, genelde destan metnlerinin yaratılışında ve onların her yeni icraları sırasında ve bu metinlerin yeniden inşasında, ezgi, söz, kalıp ve metin ilişkilerini ve bütün bu bağlamda bunların kendi aralarında nasıl bir uyum içinde işlediğini bize anlatacak destan sanatı uzmanı bir bilim adamı görüyorum.

Ve bu düşüncelerimi de, bir konuşmamızda kendisine açıkça ifade ettim. Meğer, ben kendisine bu düşüncelerimi ifade ettiğimde o, zaten uzun bir zamandan beri böyle bir çalışmanın üzerindeymiş; ama; o, konuşmalarımız sırasında tevazu gösterip böyle bir çalışmasından bize söz etmemiştir. Bu yıl karşılaştığımızda, Edige Destanı'nın bir nüshasını nezaket gösterip bize verdiğinde, doğrusu bu çalışmanın müzik ile bağlantılı bir çalışma olabileceğini ilk anda düşünmemiştim. Alpamış tarzı bir metin ve gelenek bağlamı içinde yeni bir Edige metni incelemesi diye düşündüm. O an, içinde bulunduğumuz ortamda eseri açıp inceleme ve üzerinde söz etme şartlarına ikimiz de pek sahip değildik. Bir kongre atmosferi

içinde karşılaştığımız insanlar içinde bulunulan durumu sürekli değiştiriyor ve siz de, havaya kapılıp gidiyorsunuz.

Evde eseri okuyunca, Reichl'in bana bir 'supriz' yaptığını, benim, bir zamanlar kendisine söylemiş olduğum sözlerime Edige Destanı metni üzerine yapmış olduğu bu mükemmel çalışma ile bir bakıma bir cevap vermiş olduğunu gördüm. Doğrusu, destan ve anlatı metinlerinde söz ve ezgi ilişkisi konusunda, her zaman kendimde eksikliğini hissettiğim bir alan bilgisine sahip bir uzman olarak Reichl, çok güzel bir çalışma ortaya koymuştur. Dolayısıyla müzik alanındaki bilgisini metin ve gelenek bilgisiyle birleştirip eksiksiz tam bir destan incelemesine dönüştüren Reichl'in bu çalışmalarını sürdürmesini umarım. Türk destanlarını destan anlatıcılarını ve icra ortamlarını ele alıp incelemiş olan Viktor Zhirmunsky de çok önemli çalışmalar yayınlamıştır; ama, onun eserlerinde kendisi aynı zamanda bir müzik uzmanı olmadığı için ezgi ve söz ilişkisi bu bağlamda dışarıda kalmıştır. Destan araştırmaları, özellikle Türk destan araştırmaları Reichl ile birlikte bünyesine söz ve müzik ilişkisini de kazanmış oluyor, diye düşünüyorum.

XIII. yüzyılda yaşamış tarihçi Aybek ed-Devadarî'nin kayıtlarını okuduğumdan beri Türk destan anlatımında söz ve ezgi ilişkisi bana hep en can alıcı problem gibi görünmüştür. Özellikle yaratı veya icra sürecinde kullanılan düzenli ve düzensiz ezgi dizileri ve bunların anlatımda hangi yapılar ve kalıplar içinde yer aldığı veya değiştiği durumlar ile, bütün bunlara bağlı biçimde sözün yapısında ortaya çıkan çeşitlenmeler bir problem olarak daima ilgimi çekmiştir. Edige Destanı ile içine girilen yeni sürecin bu probleme bir çözüm getireceğini ve K.Reichl'in bu çalışmaları sürdüreceğini umuyorum ve diliyorum.

Edige adlı çalışmasında K.Reichl, gerçekten de bu türden ilişkileri göz önünde tutarak okuyucu karşısına çıkmıştır. Fakat, o, bu esere gelinceye kadar, Türk destanları ile ilişkili <ki kendisinin başka konularda yazılmış eserleri de vardır. D.Y.> önemli çalışmalar yayınlamıştır. Bunların burada isimlerini vermekle yetineceğim: "Turkmenische Marchen: Mit Übersetzung, Glossar und Anmerkungen" (1982); "Rawsan, Ein Usbekisches Mundliches Epos" (1985); "Turkic Oral Poetry: Tradition, Forms, Poetic Structure" (1992); "Prosimetrum: Cross cultural Perspectives on Narrative in Prose and Verse. by K. Reichl and Joseph Haris. Boydell and Brewer Limited, (1997); "The Oral Epic: Performance and Music" (2000); "Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry" (2000) ve "Das Usbekische Heldenepos Alpomish: Einführung, Text, Übersetzung" (2001). Karakalpak destan geleneği içinde tespit edilmiş olan Edige Destanı ise, bu çalışmalara eklenmiş yeni bir incelemedir.

Edige Destanı, bir bakıma Altun Ordu Hanlığı zamanında Temür Han ve Toktamış Han ile Altun Ordu'ya han olmak isteyen destan kahramanı Edige Bey arasında ceryan eden mücadelelerin bir tür sözlü tarihi niteliğindedir. Avrasya Türk tarihi açısından XIII. – XVII. yüzyıllar arası Avrasya üzerinde Türk boylarının

iktidar mücadeleleri çağı olarak algılanır. Bu mücadeleler, bu coğrafya üzerinde yaşayan bütün Türk boylarını etkilemiştir. Birbirleriyle sürekli iktidar mücadelesi içinde bulunan Türk boyları, zaman zaman aynı saflarda, zaman zaman farklı saflarda birbiriyle çatışmışlardır. Sonuçta, kahramanların türküleri, maceraları, destancıların yaratıcılığına yansımış, her birinin hayat hikâyesi bir destan metnine ve dolayısıyla bir sözlü tarih hikâyesine dönüşmüştür.

Destan anlatıcıları bu metinleri obadan obaya taşımış, çeşitli icra ortamlarında dinleyici ile buluşturmuş ve kahramanların şöhretlerini ve maceralarını en üca köşelere kadar erişirmişlerdir. Bu bakımdan Türk destan kahramanları arasında yer alan Er Targın, Edige, Çora Batır, Koblandı, Toktamış, Mamay, Karas Batır gibi tarihi şahsiyetlerin metinlerinin hemen bütün Avrasya Türk boyları destan geleneğinde bir varyantına rastlamak mümkündür. Edige destanın bu bağlamda Başkurt, Tatar, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Karakalpak Türkleri arasında biliniyor olması şaşılacak bir husus değildir. Destan geleneğinin temsilcileri gezgincidir ve obadan obaya, istedikleri yere kalkıp gitme ve sanatlarını istedikleri yerde icra etme özgürlükleri vardır. Destan anlatıcıları bu anlamda dokunulmaz insanlardır.

Kırgızların en ünlü destanlarından Manas Destanı'nın Moğolların yaşadığı obalarda Moğol dilinde bile anlatıldığı söylenir. Destan anlatıcıları, Avrasya üzerinde yerleşik geleneğe göre, destanlarını rüyalarına giren kahramanın kendi hikâyelerini 'ayt' <söyle> demeleri üzerine uyanınca kendiliklerinden, iradeleri dışında başka bir iradenin sonucu anlatmaya başladıklarını, sözlerin ağızlarından öylece döküldüklerini ifade ederler. Manas Destanı anlatıcılarının bu türden pek çok kaydı vardır. Kısaca söylemek icap ederse Edige Destanı da böylesi bir geleneğin taşıdığı bir destan metnidir. Bu metinler, hem destan kahramanının maceralarının bir anlatımı, hem de kahramanın hayatı etrafında toplanmış bozkır Türklerinin bir sözlü tarihi taşıyıcılarıdır ve destancılar da bu tarihin müverrihleri konumundadır. Tarih ve destan bu kahramanların hayat hikâyesinde iç içe geçmiş biçimde dinleyici karşısına çıkar.

Karl Reichl'in üzerinde çalıştığı ve yayınladığı Edige Destanı metni ve icra metni <söz ve ezgi ile örülü sesli metin> Karakalpak destan geleneğine mensup Jumabay Bazarov'dan alınmıştır. Destan metnini Reichl, 1981 yılında Karakalpakistan'a yaptığı araştırma gezisi sırasında destan anlatıcısı J. Bazarov'dan dinleyip tespit etmiştir. Ayrıca, J.Bazarov'un sahip olduğu tüm repertuarı da, bu çalışma sırasında Reichl, kayıt altına almıştır. Destan anlatıcısı J. Bazarov'un 2006 yılı baharında ölmesi ve 2007 yılında kendi eseri üzerine dayalı bir incelemeyi ve yayını görememiş olması Reichl'in da eserinde ifade ettiği gibi talihsizlik olmuştur. Onun adına sevinilecek husus, eserinin iyi bir uzman elinde dünya bilim hayatına kazandırılması ve ebedileşmesidir, diye düşünüyorum.

EDİGE: A KARAKALPAK ORAL EPIC AS PERFORMED BY JUMABAY BAZAROV

Edige Destanı çalışmalarına 1981 yılında J.Bazarov ile görüşüp metin tespiti yaptığı zamandan itibaren başlamış olan Reichl 'in bu kapsamlı ve titiz işçilik ile ortaya konmuş eseri, FF Communications dizisinde yer almaktadır. Eser, açıklamalar <teşekkür, transkription, telaffuz vesair>, kaynakça ve sözlük kısımları bir yana bırakılacak olur ise, Karakalpak destan geleneğini, Edige ve Edige Destanını bağlamı içinde ele alıp inceleyen kapsamlı bir 'giriş' ile başlar. Dokuz ana başlık ve çeşitli alt başlıklarda destan ve destan kahramanı ile bağlı konu alan girişte, şu hususlar üzerinde durulmaktadır: Karakalpak sözlü destanı Edige; Edige'nin Tarihi; Nogay, Kazak, Tatar ve Başkurt geleneklerinde Edige; Karakalpak geleneğinde Edige: Jumabay Jiraw, Jumabay Jiraw'ın Edige versiyonu, Bekimbet Jiraw'ın destanı versiyonu; Dağılım: okur/yazarlığın tesiri, Tulum- bıy, eğitimin tesiri; kaynaklar: metin, zihni metin, versiyon, Baba Tükli, Sipira Jiraw, Soyağacı; destanın/ şiirin yapısı: kabullenme biçimi, tasvir kalıpları ve ölçü; İcradan metine: sözden metine, folklor metini; Edige'nin müziği: icra tarzları ve melodik kalıplar. Giriş, ana metni anlama açısından olduğu kadar, onu müziği ile birlikte, bir sesli metin olarak da dinlerken kavrama ve duyma açısından baktığımızda bu giriş okuyucu ve dinleyiciye ihtiyaç duyacağı zemini edinme olanağı tanıyor.

Kapsamlı girişi, destanın ana metni ve İngilizce çevirisi ile ilgili notlar izliyor. Bu ana bölümü de, yine onu okuyucuya ve ilgililerine anlaşılır kılacak metin ile bağlı açıklamalar ve metin ile bağlı yorumlar izliyor. Eser, sonunda, okuyucuyu destanın sesli icra metnini bünyesinde taşıyan bir CD ile baş başa bırakıyor. Bu bence çok güzel bir yaklaşım ve çalışma tarzıdır. Araştırmacı, bu noktaya gelinceye kadar yapmış olduğu kendi tespitlerini, açıklamalarını ve sözlerini bitirip okuyucusuna dönüyor. Okuyucusuna aynı zamanda icra metnini kendisinin dinleyip kendi kararını verme olanağı tanıyan bir eseri bilim hayatına kazandıran K. Reichl'i kutluyor, yarattığı destanın önemli bir incelemeyle birlikte kitaplaşıp yayınlanmış biçimini göremeyen destancısı Jiraw Jumabay Bazarov'u rahmetle anıyorum.